

EGY FÉL ÉLETMŰ: SZABÓ PÁL ZOLTÁN TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KONCEPCIÓJA

ERDŐS ZOLTÁN

A HALF OEUVRE:
SZABÓ PÁL ZOLTÁN'S HISTORICAL GEOGRAPHICAL CONCEPT

Abstract

Between the two world wars, the entire Hungarian intelligentsia was concerned with the question of how Hungarian identity could be defined and what historical issues lay before the Hungarian nation. Contrary to the dominant trends of Ethnohistory and the *Geistesgeschichte* School, by the mid-1920s, the geographer Szabó Pál Zoltán had developed his own unique historical-geographical concept.

According to his starting point, the landscape always determines the fundamental aspects of the culture that develops within its framework. Its central location and diverse geographical conditions provide a unique historical role and, at the same time, give a distinctive character to the Carpathian Basin, within which Pécs, as one of its most important centers, stands out. It is no coincidence that the „two-thousand-year-old city”, throughout history's turning points, repeatedly housed a sophisticated culture, embodying a bourgeois civilization. The landscape almost predestined the city to become a prominent cultural center of the region and simultaneously enrich European civilization with its unique values.

In the late 1940s, Szabó turned away from cultural historical questions, focusing exclusively on geographical issues; his earlier historical-geographical works proved to be ideologically unacceptable. Nevertheless, Szabó Pál Zoltán is not only recognized by geography for his significant contributions but also within historiography and public discourse, elements of his concept focusing on the „five bourgeoisie of the Pannonian Plain” and the „gate of the Balkans,” as well as the „two-thousand-year-old city” are consistently detected.

Keywords: historical geography, social geography, cultural history, history of Pécs, Transdanubia

Bevezetés

Szabó Pál Zoltán 1901-ben született Pécsen. Egyetemi tanulmányait földrajz és történelem szakon a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdte meg, majd az ekkor Pécsre költöztetett, így Szabó számára könnyebben elérhető Erzsébet Tudományegyetemen fejezte be 1923-ban, Cholnoky Jenő, majd Prinz Gyula tanítványaként. Doktori fokozatát 1925-ben szerezte meg – a Dél-Dunántúl településföldrajzáról szóló disszertációja nem sokkal később meg is jelent (KARAY-SZABÓ P. 1926) –, majd a következő évben egy szemeszterre szóló svájci ösztöndíjat nyert el. Szabó Pál Zoltán életútját és pályaképét összefoglalta FEJÉR L. (1966), T. MÉREY K. (2001), POLGÁRDY G. (2011). Az életrajzot nagyrészt az általuk közölt, teljes egészében egybehangzó adatokra támaszkodva rekonstruálom, tételesem ezért a továbbiakban külön nem hivatkozom rájuk. Szabó irodalmi munkásságáról eligazítást nyújt a 2024 nyarán elkészült életmű-bibliográfia (ERDŐS Z. 2024).

Oktatói pályáját az Erzsébet Tudományegyetem földrajzi intézetében kezdte meg Prinz Gyula tanársegédjeként. Csaknem három évtizeddel később ünnepi írással köszöntötte mesterét, tudományos munkásságának ötven éves jubileumán (SZABÓ P. Z. 1955). Magántanári habilitációját 1932-ben szerezte meg. Egyetemi státuszának bizonytalansága miatt már a következő tanévtől középiskolai tanári állást vállalt Szekszárdon, majd

Pécsett, az egyetem gyakorlógimnáziumában. Erős társadalmi beágyazottsággal, kiváló szakmai kapcsolatokkal rendelkezett. A Mecsek Egyesületnek 1928 óta tagja volt, nem sokkal később a Kiránduló Osztály titkárává, néhány évvel később főtítkárrá választották, végül a kisebb megterhelést jelentő választmányi tagságot töltötte be. Még nagyobb jelentőséggel bírt, hogy az 1931-ben megalakult Janus Pannonius Társaságnak is tagja lett. Aktív részese volt a cserkészmozgalomnak, számos alkalommal tartott előadásokat az Iparos Szabadlíceumban és a Nemzeti Szabadtanítás Egyesületének szabadlíceumán, később a szociáldemokraták Zrínyi utcai Munkásotthonában. A sajtó munkatársai rokon-szenves, népszerű előadónak látták.

Néhány év múltán újabb sorsforduló következett: 1941-ben a Bölcsészkar Szegedre költözésével párhuzamosan Szabó is itt helyezkedett el – korábbi státuszához hasonlóan – gyakorló gimnáziumi tanárként. Hamarosan azonban hazatért szülővárosába, és 1943 áprilisában vállalta a Szinyei Merse Jenő kultuszminiszter rendelete nyomán – és a Janus Pannonius Társaság hathatós segítségével (SZABÓ P. Z. 1963) – megalakult Dunántúli Tudományos Intézet igazgatói posztját (HAJDÚ Z. – DÖVÉNYI Z. – AUBERT A. – PAP N. 2024; TÓTH J. 2008). Az intézet a tervezett 150 ezer pengő helyett mindössze kétezer pengős költségvetésből gazdálkodhatott, így nehéz körülmények között, két szobában, az igazgató mellett egyetlen munkatárssal kezdte meg működését (SZABÓ P. Z. 1945a). A lépésről lépésre fejlődő szervezet aztán 1944–45 folyamán komoly kihívás, és egyben lehetőség elé került, első vonalbeli szerepet kapott az értékmentésben és az újjáépítés tervezésében.

A továbbiakban elsőként a Szabó által kidolgozott és alkalmazott módszertant mutatom be, majd a kutatások időszerkezetével, végül azok térbeli kereteivel foglalkozom: szűkebb és tágabb, dél-dunántúli és Kárpát-medencei horizontjával.

Szabó Pál Zoltán kutatásainak módszertana

Szabó munkássága első szakaszának elméleti és módszertani alapvetése nem hosszú idő alatt forrt ki, hanem lényegében készen állt már legkorábbi dolgozataiban. Alapvető – a korszak tudományosságában nem újkeletű és egyedülálló (FODOR F. 2006) – elgondolása az volt, hogy a természet- és társadalomföldrajzi tényezők, valamint a történeti jelenségek szervesen összefüggnek egymással: „*Munkáimat a földrajzi jelenségek fejlődéstani vizsgálatai jellemzik. A természeti jelenségeket tehát a földtörténet korszakain át, az emberföldrajzi jelenségeket pedig erre ráépítve a történeti változásokon keresztül vizsgálom.*” (FEJÉR L. 1966. 271.)

1926-ban – azaz mindössze 25 éves korában – publikált disszertációjában a Dél-Dunántúl településszerkezetének összefüggéseit vizsgálta. A kiindulópontot a régió sajátos domborzata, „térszíne” (későbbi, általánosabb jelentésű és sokkal kevésbé semleges kifejezésével: a táj) meghatározó szerepe jelenti. Ennek rövid ismertetése után tér rá a Kapos, a Dráva és a Duna vonala közti 13 vidék részletes bemutatására, majd azok benépesülésére, népsűrűségére és jellegzetes településtípusaira, kitérve a gazdálkodás, a megélhetés sajátosságaira és utalva az ebből eredő társadalmi szerkezetre is (KARAY-SZABÓ P. 1926).

Későbbi dolgozataiban ez a módszertan finomodott, és evvel együtt a tematikai horizont is jelentősen bővült, elmozdult a művelődéstörténet és a geopolitika felé. A földrajzi keretek, a gazdasági viszonyok, a lakosság és az állam egymást alakító, egymással folytonos interakcióban lévő tényezők, összjátékuk határozza meg a történelem mozgástörvényeit (SZABÓ P. Z. 1929). Elsődleges tényezőként mindenképpen a domborzati viszonyokat, az alapközet és a talaj jellegét, a klímát – összességében: a táj hatóerőit – kell tekintetbe

venni, amik formálják az ennek keretében kialakuló emberi kultúrát és meghatározzák fejlődésének lehetséges irányát. A történelmi sorsfordulók a táj jellegét nem változtatják meg, így ugyanazon a vidéken akárhány kataklizma után is újra meg újra a korábbiakhoz hasonló kultúra telepszik meg (SZABÓ P. Z. 1935a). A Dunántúlon, jelesül Pécs környékén két évezred alatt öt hasonló színű, jellegű műveltség követte egymást: „*Pannonföld földrajzi adottsága sosem engedte meg, hogy népe a magasabb műveltség eszményét elveszítse*” (SZABÓ P. Z. 1935a. 21.) – a földrajzi viszonyok szinte predesztinálták a térséget a különleges civilizációs teljesítményekre. Szabó tehát a földrajzi determinizmus talaján állt, még ha elmélyült történeti kutatásai és szuggesztív művelődéstörténeti okfejtései időnként el is terelik erről a figyelmet.

Szabó távolságot tartott a történettudományt a két világháború között uraló irányzatoktól. Természetesen jól ismerte mind a nemzet művelődési, mentalitásbeli jellegzetességeit vizsgáló szellemtörténet, mind pedig az egy-egy terület etnikai színezetét, „néptalaj” és „kultúrtalaj” kiterjedését kutató népiségtörténet módszertanát (ERŐS V. 2000; ERŐS V. 2015; GUNST P. 2000), és merített is azokból. A Pannonföld öt polgárságáról szóló esszé már-már szellemtörténeti mű, településföldrajzi munkái pedig sok tekintetben a népiségtörténettel azonos kiindulópontokra épülnek. Ám ha az egyes írásokat nem külön-külön, hanem egy egységes rendszer részeként kezeljük, akkor lényegi különbségek rajzolódnak ki: a szellemtörténettől a földrajzi tényezők elsődlegessége, a népiségtörténettől pedig a hosszú időtartamú művelődéstörténeti perspektíva határolja el Szabó gondolkodását és – saját szóhasználatával – történet-földrajzi kutatásait. A módszer egyediségét a geográfia tudománytörténetében a földrajzi premisszára épülő történeti kutatások adják.

A módszer hatókörét és korlátait egy esettanulmány mutatja. Szabó 1945-ben egy mecsekvidéki leleményt, a vitorlás kocsiféket mutatta be, amelynek segítségével a megterhelt kocsit a lejtő dőlésszögének megfelelően lehetett fékezni (SZABÓ P. Z. 1945b). Ez a szellemes találmány kiválóan demonstrálja a domborzati adottságok, a technikai (és tágabb értelemben gazdasági, kulturális) feltételek, valamint a tájban élő, ahhoz kreatívan alkalmazkodó ember összjátékát, aminek magyarázatával alapvető összefüggések, a kultúránk mögött meghúzódó hatóerők megértéséhez juthatunk el. Ám egy ilyen tág viszonyrendszert legfeljebb egy földrajzi egységen belül lehet felállítani és érdemben magyarázni, az összehasonlítás – például annak elemzése, hogy más hegyvidéki tájakon milyen féket alkalmaztak, és mi lehet az eltérés oka – már aligha volna lehetséges. (Az általánosításra Szabó a cikk korábbi változatában egy rövidebb fogott, és nem túl meggyőző érveléssel tesz kísérletet. Mivel az alkatrészek elnevezései „*mind egy szálbig tősgyökeres magyar nevek és a Mecsek déli lejtőjének falvai is magyar falvak, így joggal nevezhetjük a mecseki kocsifékezés szerkezetét magyar kocsiféknek.*” SZABÓ P. Z. 1935c. 19.)

Egy-egy táj jellegzetességeit azonban már-már szuggesztív módon képes magyarázni Szabó módszere. Különösen jól érezhető ez a Jakabhegyről szóló esszéjében, ahol az akkor még feltáratlan (saját maga gyűjtötte szórványos leletek alapján La Tène-koriként meghatározott) földsánc és a közeli pálos kolostorromok jelentik a tájban élő ember legfontosabb nyomait. Az itt talált kőzet alkalmas az építkezésre, a hegytető magától értetődően jól védhető és láthatóak innen még a horvátországi hegyekben gyűjtött őrtüzek is, víz viszont nincs elég nagyobb közösségek huzamosabb itt-tartózkodásához. „*A táj tehát egy évezredet meghaladó idő múltán is a hegytető refugium-jellegét juttatta kifejezésre.*” (SZABÓ P. Z. 1936. 8.)

A táj jelentősége persze Szabó gondolkodásában jóval túlmutat a geográfiai tényezőkön – messzemenően emberi, sőt spirituális jelentősége van. Szabó egyik lelkesült hangvételű esszéjében arra hívja az olvasót, hogy járja a természetet, hiszen a természet szemlélete, a belefeledkezés nyugodt időtlenségébe, szépségébe új felismerésekre vezet

tudományos és szellemi értelemben is, és a környezetünk tisztelésére, szeretetére tanít. Ember és természet egysége azonban nem jelenti egyúttal a civilizáció és a természet egységét is, hisz ez inkább – egyfajta kifinomultság álcája mögött – a tuncságban és a romlásban lelő örömet: „*a civilizáció jelenthet jól vasalt nadrágot, de lelki kultúrát nem.*” (SZABÓ P. Z. 1931c. 7.)

Az idő: Pannonföld egymásra rétegződő kultúrái

A tájnak tehát vannak bizonyos állandó, esszenciális adottságai, amikhez alkalmazkodni kénytelenek és amikkel élni tudnak a tájban megtelepedő kultúrák – és amelyek módszertani szempontból (megelőlegezve Fernand Braudel két évtizeddel későbbi kifejezését) „hosszú időtartamban” vizsgálhatók. Szabó művelődéstörténeti munkáinak ez az időbeli perspektíva adja meg sajátos jellegét.

Egy 1931-ben megjelent dolgozatában Szabó a Pécs környéki alapkőzet és talaj jellegzetességeiből vezeti le a kőori, a fémkorszakbeli, végül az antik és középkori kultúrrétegek egymásutánját. A Misina és a Tubes környékén található kagylómszűző művelésre ugyan nem alkalmas, de a barlangok – így az Abaligeti-barlang – otthont adtak az őskor emberének. A Jakabhegy keleti lábától Szentkútig húzódó, lemezes szerkezetű, mállékony werfeni (azaz alsó triász-kori, mintegy 250 millió éves) palára művelhető talaj rakódott, és az itt fakadó források elegendő ivóvizet is biztosítottak. Nem véletlen, hogy itt épültek meg a makárhegyi, majd a jakabhegyi sáncok, és itt bukkantak elő a szőlőművelés első nyomai is. A város területére jellemző pannóniai (pliocén kori, 3–5 millió éves) homokkő alkalmas a házépítésre, a területen átfolyó patakok pedig fogyasztásra és az ipari tevékenységhez is nélkülözhetetlen vizet biztosították. A nyíltabb terekre való nyitottság ugyanakkor a kereskedelem alapfeltételét jelentette. Mindez együttesen magyarázza az antik, a középkori és az újkori Pécs elhelyezkedését, sokoldalú fejlődését és kimagasló kulturális teljesítményét. (SZABÓ P. Z. 1931a.)

1935-ben Szabó kisebb – bár még így is szédítően nagy – időbeli távlatok áttekintésére vállalkozott, a város kétezer éves történetének mélystruktúráját tekintette át. A két évezred során öt hasonló, városias, illetve saját – újkori, azaz kissé anakronisztikus, ám értékrendet is kifejező áthallások miatt nagyon fontos – kifejezésével: polgári kultúra váltotta egymást. Első a római, „*kifejezetten polgári*” (SZABÓ P. Z. 1935a. 7–9.) civilizáció, amely gyorsan integrálta, új színezettel itatta át az eleve nagyon kifinomult kultúrával rendelkező illír és kelta népességet. A művelődéstörténész Várkonyi Nándor néhány évvel később nemcsak felhasználta, hanem tovább is gondolta Szabó tézisét: a Dunántúl sajátos kultúrájának nyitányát szerinte a kelta civilizáció jelentette, így „*mi hajlandók volnánk a sor elejére a kelta polgárságot illeszteni*” (VÁRKONYI N. 1944. 94.). A népvándorlás kor viharai közepette helyben maradó polgárság „*jellemző vonásai nem rajzolhatók ki olyan élesen*”, az azonban bizonyos, hogy a korábbiaknál szegényebb, alacsonyabb színvonalú kultúrával bírt (SZABÓ P. Z. 1935a. 9–12.). Figyelemre méltó, hogy míg a késői császárkorban és a népvándorlás korai szakaszában birodalom-szerte a hanyatlás jelei mutatkoznak, Pécsen ez épp ellenkezőleg történt, a város „*számottevő római emlékei*” mind ebből a korból származnak (SZABÓ P. Z. 1940. 398–399.). A honfoglalással kezdődő korszak „*az első és második polgárság városhelyeihez rögződik*”. A városi életforma nem a betelepülő magyarokhoz, hanem jobbra a hospesekhez kötődik: „*A városi elem szinte kivétel nélkül csak a római hagyományokat őrző területekről jött Pannónia földjére*” (SZABÓ P. Z. 1935a. 13–16.), így az előző korszakhoz hasonló kultúra alakult ki, amelyben csak fokozatosan találta meg a helyét a magyarság. Másutt

a középkor vonatkozásában inkább a város hatalmas alapterületére és a gazdaságot fémjelző borospincék kiépítésére koncentrál (SZABÓ P. Z. 1940). A török hódoltság idején ismét szegényesebb, ráadásul egészen más színezetű kultúra honosodott meg: a fogyatkozó és alávetett magyarság helyét török, szerb és zsidó polgárság vette át. Átalakult a városkép, meghatározóvá vált a kereskedelem, a gyümölcs- és virágkertészet (SZABÓ P. Z. 1935a). Az utolsó korszak, és a legfiatalabb polgárság születését az előző korok hagyatékának szinte teljes pusztulása, aztán a nagyarányú népmozgás fémjelezte. A városban és a térségben ismét meghatározóvá vált a németiség, ám az asszimiláció nyomán fokozatosan új, magyar szellemű polgárság jött létre (SZABÓ P. Z. 1935a).

Ismét néhány évvel később készült munkájában Szabó a város történetének egy még kisebb szeletét, a hódoltság ellentmondásos másfél évszázadát mutatta be részletesen. Bevezetésként a középkor kiemelkedő kulturális teljesítményét méltatja, amely után a polgárháború és a hódítás időszaka jelentett néhány évtizedes cezúrát. A térség pacifikálása, hátsországba kerülése hozta el az igazi arculatváltást. *„A fokozatos török terjeszkedés lépésről-lépésre szorítja vissza a város középkori szellemét és egyre tökéletesebben zárja el az európai kapcsolatok útját. Kelet előretörése a XVII. sz. derekáig tartott. Ekkor megállapodott, majd rohamos hanyatlásnak indult.”* (SZABÓ P. Z. 1941b. 50.) A város egyre több török létesítménnyel gyarapodott, de *„a lakosság szelleme, melyet a táj, a környezet táplál, megmaradt európainak és magyarnak. Sőt ez az európaiság lebilincselte a beköltöző törökséget is.”* (SZABÓ P. Z. 1941b. 60.) Jele volt ennek, hogy figyelemmel kísérték a hitvitákat, a kereszténység szelleméhez hasonlóan engedtek vakbuzgóságukból. Idővel aztán a ruházatukban magyaros elemek jelentek meg, és megkedvelték a bort is (SZABÓ P. Z. 1941b). A felszabadító háborúkkal a hódoltság öröksége elenyészett – jóformán csak a főtéri dzsámi, néhány kisebb épület, befalazott kőfaragványok maradtak meg. Mentalitásunkban azonban mélyebb nyomot hagyott ez a korszak. *„A pécsi lélek is hordozza még a hosszú korszak bélyegét. És az arcokon ül még valami sajátos keleti árny, mely még a lélek felett is próbál zsarnokoskodni.”* (SZABÓ P. Z. 1941b. 117.) Szabó sajátos stílusa, olykor költői túlzásoktól sem mentes megfogalmazásai mit sem csökkentik a kismonográfia jelentőségét: a hódoltság koráról és napjainkig ható művelődéstörténeti jelentőségéről elsőként rajzol átfogó képet.

Jól látható, hogy Szabó egymásba fonódó korszakokat, egymást átjáró, gazdagító kultúrák sorozatát látta a történelemben, melynek eredménye egy eredendően szerves képződmény: a kétezer éves város szövedéke az emberi archoz hasonlóan *„magán viseli a mult és a sors bélyegét.”* (SZABÓ P. Z. 1941a. 1.)

Az időbeli keretek, perspektívák változása módszertani váltást is jelentett. A korai, több ezer, vagy akár több tízezer évet áttekintő esszéikben kitüntetett szerep jut az eleve hosszú időtartamban vizsgálható földrajzi viszonyok kultúra- és történelemformáló erejének. A török korról szóló kismonográfiában, szűkebb időtávlatok között ez az összefüggés megjelenik, de jóval kevésbé hangsúlyos elemként; Szabó itt inkább a város történeti hivatására koncentrál: megállapítása szerint Pécs sajátos szerepét a keleti hatások integrálása, és ugyanakkor a nyugati kultúra védelme jelentette.

Egybecseng ez a gondolat a Janus Pannonius Társaság eszmeiségével: *„Kelet és Nyugat, népiség és polgárság, hagyomány és haladás erőinek hasznos egyesítését akarjuk megvalósítani.”* (SZABÓ P. Z. 1963. 1.) Szabó maga is publikált a Társaság Sorsunk című folyóiratában, melynek szerzői közül alighanem Várkonyi Nándorral értett egyet leginkább a Dunántúl történeti hivatását illetően. Várkonyi úgy fogalmazott egyik esszéjében, két világrész között *„meg kell őriznünk és nagyra növelnünk mindent, amit keletről hoztunk, s meg kell válogatnunk mindent, amit nyugattól átveszünk. A Dunántúl történeti szerepe, amint láttuk, nagyrészt ez a válogatás volt.”* (VÁRKONYI N. 1941. 27.)

A tér: Pannonföld és Pécs

A művelődéstörténeti dolgozatok alapján úgy tűnhet, hogy Szabó szinte kizárólag Péccsel és Pécs környékével foglalkozott. Az, hogy Pécs és szűkebb környezete földrajzi és történeti sajátosságai ennyire fontos szerepet játszottak Szabó munkásságának első szakaszában, elsősorban szülővárosa iránti szeretete magyarázza (HAJDÚ Z. 2002). Ehhez természetesen adott volt az inspiráló szellemi közeg is: több írását a Dunántúl kutatását célul kitűző egyetemi folyóirat, a *Pannonia* közölte, amely első éveiben a legváltozatosabb témákban adott közre művelődéstörténeti és természettudományi írásokat (HUBER K. 1979).

Holott sokkal tágabb összefüggésekben gondolkodott: a város művelődéstörténeti és geopolitikai szerepét regionális és nemzetközi viszonylatban értékelte. Egy város valódi jelentőségét ugyanis Szabó megállapítása szerint nem kizárólag saját, belső ismérvei – kiterjedése, a lakosság száma, vagy a népességen belül a városias foglalkozást űzők aránya – adja, hanem a fejlődését meghatározó földrajzi helyzete, és ebből következően az adott kultúrkörön belül betöltött szerepe (SZABÓ B. Z. 1942).

Az elsődleges – bár ebben az összefüggésben nagyon ritkán említett, és szinte csak háttérként felsejlő – keretet a Kárpát-medence mint nyilvánvaló természetföldrajzi egység jelenti. Ezen belül a Duna, a Dráva, az Alpok és a Kárpátok által körbezárt terület sajátos egységet jelent, amely eltér a Kárpát-medence összes többi részétől. Ez a sajátosság főként történeti szerepét illetően érhető tetten: köztes helyzetben van a keleti és a nyugati világ között, ám meglepően kevés kapcsolódási ponttal rendelkezik: a Balkán felé az eszéki híd, nyugat felé pedig a Dévényi-szoros és a Dráva-Mura völgye jelent átjárót. (SZABÓ P. Z. 1935a)

További nagyon fontos tényező a dunántúli táj változatossága, amely sokféle mezőgazdasági, iparos és kereskedői tevékenységet is lehetővé tesz, és ennél fogva ideális a „*városépítő polgárság*” számára. Városi övezetek azonban csak a nyugati kijárat körül (Nagyszombat, Sopron és Győr vidékén) és a Dunakanyar térségében (Buda, Esztergom, Vác, Fehérvár, Pápa környéke) jöttek létre, a Dél-Dunántúlon egyetlen város alakult ki, Pécs. (SZABÓ P. Z. 1935a)

Pécs közvetlen vonzáskörzete tehát a Kapos, a Duna és a Dráva által határolt Dél-Dunántúl, amelyet a Mecsek vonala két nagy lejtővidékre oszt, 13, természet- és településföldrajzi szempontból körülhatárolható vidékre tagolódik (KARAY-SZABÓ P. 1926). Baranyának (ahogyan általában a puszták közigazgatási egységként felfogott megyéknek) ebben a rendszerben semmilyen szerep sem jut, legfeljebb az adatfelvétel keretében jön számításba. Innen látható ugyanis Baranya pusztuló magyarsága a szomszédos megyékkel szemben (SZABÓ P. Z. 1931b).

Mivel Pécs három földrajzi tájegység, a Délmecseki-lejtővidék, a Görcsönyi-dombság és a Zengőalja érintkezésénél (KARAY-SZABÓ P. 1926), „*sokféle termelési terület határán*”, közlekedési lehetőségek szempontjából is központi helyen terül el, adottságai kiválóak (SZABÓ P. Z. 1940). Mindehhez ráadásul egy újabb tényező, regionális távlatban is stratégiai elhelyezkedés járult: a város „*nagy helyzeti fontossággal is bírt, Délkelet felé nem volt más számottevő város. A Balkán felé az árucserét Pécs bonyolította le. Mondhatjuk, Pécs és Bizánc között nem volt város.*” (SZABÓ P. Z. 1940. 403.) Érdekes, hogy egy évvel később, már szegedi tanárként publikált tanulmányában Szabó nem Pécsről, hanem Szegedről emelte ki, amely – ikertestvérével, Szabadkával együtt – a Budapest és a Balkán közötti kapcsolat fő közvetítője. Jelentősége azonban egyelőre csak potenciális: ha megérti az ebben a pozícióban rejlő feladatait és lehetőségeit, „*megsokszorozhatja*

lakosságát és gazdagságát, a magyarságnak pedig felmérhetetlen szolgálatokat tehet” (SZABÓ P. Z. 1942. 2.).

Jóllehet a Dráva elválasztotta egymástól a Dunántúlt és a Balkánt, a rómaiak óta az északi híd biztosított átjárást a kereskedők és a hadseregek számára, és teremtetten meg a szoros kapcsolat lehetőségét a keleti és a nyugati kultúrkör között (SZABÓ P. Z. 1941c) – ez tovább erősítette a Dél-Dunántúl stratégiai szerepét és művelődéstörténeti súlyát. A város jelentőségét ugyanis mindig is az adta, hogy az európai művelődés mezsgyéjén fekszik, hol a nyugati, hol a balkáni, sőt ázsiai kultúrkör befolyása alá került. Az azonban – állapítja meg Szabó – e sorsfordulók ellenére is szem előtt téveszthetetlen, hogy kétezer éves története során a város célja és történeti küldetése az európai művelődés védelme és terjesztése volt (SZABÓ P. Z. 1941a).

Pécs és a Pannonföld tehát elsődlegesen a nyugathoz kapcsolódik, bár a – részben a magyarság ősi sztyepei eredetéből adódó, részben pedig a török hódoltságra visszavezethető – keleti jegyek tagadhatatlanok. A leginkább közvetlen kapcsolat azonban Szabó meglátása szerint a térséget a Magas Balkánhoz, azaz a Nyugat-Balkánhoz kötötte. *„A földrajzi helyzet szerint e fővárosok [Budapest, Zágráb, Belgrád] népi tartozékai egyaránt természetes szövetségesek, avagy természetes ellenségek egymással szemben, mert területük és életük a heggyeremek között egymásra támaszkodik. Semmiképp sem lehetnek közömbösek egymás iránt. A múlt is hol az egymásrautaltság, hol pedig az egymásra-támadás korszakait tárja fel. A tudományra hárul az együttélés helyes felismerésének szolgálata, és ezzel a politikai megértés útjának egyengetése.”* (SZABÓ P. Z. 1941d. 57.)

Ezt a célt szolgálta volna egy Délvidéki Intézet felállítása, melynek tervezetét részletesen kidolgozta, hangsúlyozva, hogy az intézmény feladata az volna, hogy elősegítse a Balkán teljes körű kutatását, mélyítse a Kárpát-medence és a Balkán egymásra utaltságának tudatát (HAJDÚ Z. 2002). Bár ekkor még úgy látta, a Balkán annyira szorosan kapcsolódik a Kárpát-medencéhez, hogy szinte annak tartozékaként fogható fel, a háború végére már másképp fogalmazott: *„Ma már a magyarság nem gondol arra, hogy a szerbesség vagy a horváttság rovására a félsziget felé terjeszkedjék, de kötelessége ápolni a múlt emlékeit, melyben nemzetünk európai elhivatottsága tükröződik.”* (HAJDÚ Z. 2002. 18.)

A nemzet a kulturális és földrajzi tényezők hálójában

Nemcsak a művelődéstörténeti elemzés, hanem a geopolitikai és nemzetpolitikai kérdések is a Pécsen és a Pannonföldön túlmutató, tágabb földrajzi keretek felé fordították Szabó érdeklődését. A geográfus álláspontjáról szól hozzá a Magyarországot eminensen érintő kérdésekhez: hatásos, tudományosan megalapozott érvelést keresett Trianonnal szemben, és ehhez kiváló eszköznek bizonyult a természet- és társadalomföldrajzi tényezők – bizonyos szempontok szerinti – összefüggésbe hozása.

Ez a törekvés természetesen nem csak Szabót jellemezte. A magyar földrajztudósok egy része *„az ország területi épségének védelmére bocsátja szaktudását”* (FODOR F. 2006. 217–218.), tudósként továbbra is a történeti Magyarország teljes területével foglalkoztak. A politikai és a földrajzi keretek közti elcsúszásra Prinz Gyula sajátos megoldást alakított ki: megkülönböztette az állam és az ország fogalmát. Míg az állam az aktuálisan fennálló politikai kereteket jelöli, az ország a magyarság által lakott történeti és természeti tájegységet, amely *„egységes élettartomány”* (HAJDÚ Z. 2002. 92–93.; HAJDÚ Z. 2009. 127–130.). Szabó ugyanakkor a mesterétől eltérő nyomvonalon haladt, más jellegű érvelést alakított ki.

Kiindulópontja, hogy a földrajzi keretek, a gazdasági vonzaskörzetek és az állami, nemzetiségi határok optimális esetben egybeesnek. A trianoni béke éppen ezért nemcsak igazságtalan, hanem a természetes fejlődéssel ellenkező is, mert e tényezőket eltávolítja egymástól, egy alacsonyabbrendű szerveződés győzelmét jelenti. Egyetlen térszervező tényezőként ugyanis a nyelvi közösséget, a lakosság nyelvi arányait ismeri el (SZABÓ P. Z. 1929).

Holott a nép és a nemzet meghatározása nem alapulhat sem az anyanyelven, sem a származáson – nyelvi vagy etnikai határok mentén Közép-Európában, lévén erősen vegyes lakosságú terület, eleve nem is igen lehetséges igazságos országhatárokat húzni. Az államterület kijelölésében tehát a természetföldrajzi egységet kell elsődlegesnek tekinteni: „*A földnek és a népnek a benső állami magterülettől a határ legszélsőbb pontjáig össze kell fornia. A benső állami magterület kiterjedése, ereje és a táj felépítettsége szabja meg a határ legszélsőbb pontjait.*” (SZABÓ P. Z. 1935b. 3.). Nemzetként az ezt a teret kitöltő, sokszínű népesség határozható meg. A nemzeti egység döntő mozzanata nem a nyelvi vagy vérségi közösség, hanem érzelmi elköteleződés és tudatos döntés: az organikus közösségek szintjén a szűkebb pátriához, a szülőföldről fűző szeretetet, és a sorsközösség vállalása, amely az átfogóbb, absztrakt közösség szintjén működik (SZABÓ P. Z. 1938).

Éppen ezért Szabó nem pártolja sem az erőszakos magyarosítást, sem pedig kirekesztést, hiszen ez mindig sértettséghez, illojalitáshoz vezet. Az asszimilációt már csak azért sem érdemes erőltetni, mert az a földrajzi adottságok által meghatározott gazdasági és társadalmi erővonalak mentén, „*a forgalom vonalain, a forgalmi csomópontokban, a peremterület városaiban*” (SZABÓ P. Z. 1935b. 5-6.), azokból kiindulva természetes folyamatként zajlik. Ennek bizonyítékát Szabó egy évszázados társadalomtörténeti folyamatban találja meg. A Dél-Dunántúl népességének 1830 és 1920 közötti alakulása arra utal, hogy az állami központ vonzereje, gazdasági, társadalmi és kulturális szervezőereje, az innen kiinduló és az utak, folyóvölgyek vonalán továbbhaladó lüktetés, pulzáció a perdöntő az etnikai arányok megváltozásában. (SZABÓ P. Z. 1931b)

Egy későbbi dolgozatában nem annyira ez a pulzáció, a társadalmi, gazdasági és politikai szervező- és vonzerő emelkedik ki, hanem a Kárpát-medence mint organikus táj – illetve Szabó saját kifejezésével „*a táj természete*”, pontosabban a „*tájban gyökerező életfeltételek*” –, amely maga is nemzetformáló tényező. A Kárpát-medencében élő ember testalkata, temperamentuma, gondolkodásmódja „*e föld és levegő, a szomszédságától élesen elkülönül, sajátos más természeti felépítésű, elütő természeti tartalmú táj állandó hatása alatt áll és alakul lassan át e föld természetének megfelelő sajátos emberré, magyarrá*” (SZABÓ P. Z. 1938. 72.). Másutt még tovább feszíti a földrajzi determinizmusát: „*Sokat lehetne arról írni, hogy mennyire más a felföldi tót, mint a cseh, az erdélyi oláh, mint a regáti, a bánági szerb, mint a balkáni, a dunántúli német, mint a birodalmi.*” (SZABÓ P. Z. 1938. 75.) A magyarság is ezen természeti tényezők befolyása alatt alakult át hosszú idő alatt: „*Az új magyarság nem keleti faj, hanem e föld magyarsága*” – mondta Szabó egy 1935 tavaszán elhangzott előadásban. (SZABÓ P. Z. 1935e. 4.)

A táj meghatározó szerepéből adódik, hogy hosszabb távon jelentőségüket veszítik az etnikai különbségek, hiszen csak egy nép, a magyar él itt; és ugyanígy nem relevánsak az idővel természetszerűen elhalványuló néprajzi különbségek sem, legfeljebb a nyelvek. (SZABÓ P. Z. 1938) Látványos példák szerint „*a Petrovicsból lett Petőfi e föld magyarja (...)* A tizenhárom aradi vértanú közül hétnek a neve sem volt magyar, de ki merné mondani, hogy a szíve sem volt az” (SZABÓ P. Z. 1938. 77-78.). Petőfi és az aradi vértanúk példájában a nemzet definíciójának alapvető elemei, a szülőföldszeretet és az állam iránti lojalitás bukkan fel.

Nemcsak a magyarság asszimilálja tehát magához a betelepült népcsoportokat, néptöredékeket, hanem a táj és a klíma is átalakítja azok szokásait, gondolkodásmódját – így alakult ki az ezer éve formálódó sorsközösség tudata az itt élők között. A magyarságnak ebben a folyamatban elsősorban kulturális és erkölcsi példának kell lennie: *„Felejtünk mindent, ami elválaszt, és ápolunk mindazt, ami összeköt. A területi egységben a népi közösség felé kell nevelnünk.”* (SZABÓ P. Z. 1935b. 4.)

A természetföldrajzi adottságokból szinte kényszerítő erővel következik a Kárpát-medence politikai egységének helyreállása. Szabó egy 1935 őszen megtartott ismeretterjesztő előadásban kifejtette, hogy *„a magyar újjászületés, a Nagymagyarország gondolata nem álom, hanem sok reményt ébresztő célkitűzés, melyért nemcsak mi, hanem még az elszakított területek népe nemzetiségi különbség nélkül ösztönösen dolgozik. Örül a természet malma, ha mi is vele dolgozunk. A magyarság tanult Trianonból és nyelvi életében, műveltségében nem fogja akadályozni az egykor visszatérő területek népét. De nekünk a csonka határokon belül egységesnek és erősnek kell lennünk.”* (SZABÓ P. Z. 1935f. 3.)

A nemzeti egység és a nemzet ereje Szabó számára ekkor nem pusztán egy divatos, ám tartalom nélküli hívószót, hanem tudományosan megalapozott nemzetpolitikai célkitűzést jelentett. Gyakorlati érzékét, a tudomány gyakorlati jelentősége mellett tett hitét mutatja, hogy egészen konkrét javaslatokkal állt elő a nemzet „fejét” és „gerincét” jelentő értelmiség és parasztság helyzetével, a tanárképzéssel és a földkérdés megoldásával kapcsolatban (SZABÓ P. Z. 1934, 1935d).

Összefoglalás

Szabó Pál Zoltán az 1920-as évek közepétől módszeresen foglalkozott településföldrajzi, természetföldrajzi és geopolitikai kérdésekkel, és középiskolai tanárként hozzászólt a nemzetiségi nevelés kérdéséhez. E négy problémahalmaz közös elemeiből és távolabbi összefüggéseiből az 1920-as évek második felére izgalmas földrajzi-művelődéstörténeti koncepciót alkotott, amit aztán bő másfél évtizeden át épített és finomított tovább. Az 1940-es évek közepétől, második felétől azonban ez a munka abbamaradt – alighanem egy belső és egy külső tényező együttes hatásaként. Míg a háború vége, és főként a „fordulat éve” után számos kiváló kutatót – így Cholnoky Jenőt, Prinz Gyulát, Bulla Bélát és Mendöl Tibort – meghurcoltak, megfosztottak állásától, illetve akadémiai tagságától (GYÓRI R. 2020; RYBÁR O. 2024), addig Szabó munkásságának inkább szerves, korábbról datálódó és belső meggyőződésből következő áthangolódásáról beszélhetünk ezekben az években.

Politikai meggyőződése ugyanis már az 1930-as évek második felére a szociáldemokrácia felé tolódott, majd 1944–45 folyamán a kommunisták mellé állt és szervezőmunkájával is őket segítette. Nemzetpolitikai kérdésekkel ezért már 1939 körül nem foglalkozott, a történet-földrajzi koncepciójának művelődéstörténeti és geopolitikai elemei pedig nemkívánatosak is váltak a szocialista kultúrpolitika közegében. A korábbi munkájának szemléleti alapját jelentő szintézisalkotó törekvést ugyan tudományszervezőként a következő két évtizedben is érvényesítette, tudósként azonban tisztán földrajzi kérdések felé fordult.

További lényeges változás, hogy szemléletében még inkább előtérbe került a gyakorlatorientált tudományosság. 1945-ben az Intézet munkájának egyik legfőbb céljaként az újjáépítés érdekében végzett adatgyűjtő és dokumentációs munkát jelölte meg: *„Baranya, beleértve Pécs városát is, egész fejlődésében fog elélni rajzolódni, a jelenségeket szakszerűen meg tudjuk majd magyarázni, és nagy segítségére leszünk az újjáépítés tervszerű*

irányításának is. E munka egyszersmind kísérlet arra, hogy a tudomány intézete módszerességével mennyire segítheti a gyakorlati élet vezetésének szerveit.” (SZABÓ P. Z. 1945a. 8.) Ez a gyakorlati célzatosság egy évekkel későbbi előadásban általánosabb formában is megfogalmazódott. Míg korábbi munkái a tájban kialakuló, ahhoz szervesen idomuló kultúráról szóltak, itt már az emberi (és főként a szocialista) társadalomnak a földrajzi közegre való visszahatása, a táj átalakítása, az erőforrások kiaknázása kerül előtérbe. Ugyanis „a földrajztudományok nem a múlt, hanem a jövő tudományai” (SZABÓ P. Z. 1953. 84.), nem magyarázzák és megváltoztathatatlan adottságként mutatják fel az igazságtalan társadalmi rendet, hanem a dolgozó nép szolgálatába állítják az erőforrásokat, segítve egyúttal a termelőerők fejlődését (SZABÓ P. Z. 1953. 89.).

Szabó korábbi koncepciójával való szakítását mi sem mutatja jobban, mint hogy 1941-ben megjelent kismonográfiájának új kiadását nem maga rendezte sajtó alá, hanem az átdolgozást intézeti kollégája, Rúzsás Lajos végezte el. A kortárs kritika a könyv eredeti változatát szellemtörténeti beállítottságú szövegnek látta, ezen azonban Rúzsás „*okos kihagyásaival*” enyhíteni tudott, bővítéseivel pedig az elnyomott nép köznapi életét állította a középpontba (VAS K. 1958). Még inkább negligálták 1945 előtti munkáit a halála után, 1965 őszén megjelent nekrológok. Intézeti munkatársa, Babics András annyit jegyzett meg, a háború után „*egyre következetesebben tolódott el érdeklődése a természeti földrajzi diszciplína területén a morfológia felé, itt is főképpen a karsztosodás folytán előálló térszíni formákat vizsgálta*” (BABICS A. 1965. 859.) – de hogy *honnan* tolódott efelé az érdeklődése, arra utalást sem tesz. A Szabó halálának tizedik évfordulóján megjelent cikk szintén nem említette 1945 előtti, történet-földrajzi munkáit, azt azonban kiemelték a rövid visszaemlékezésre felkért intézeti munkatársak, hogy a háború után szinte kizárólag természetföldrajzi témákkal foglalkozott – szót sem ejtenek azonban ennek előzményeiről (HALLAMA E. 1975; PUSZTAI J. 1981).

Mindennek ellenére nem merült feledésbe az életmű első fele: Szabó 1945 előtti munkái rendre szerepelnek az újabb publikációk hivatkozásai között, a Pannonföld öt polgárságáról és a Balkán kapujáról szóló tézise pedig napjainkban is tetten érhető Pécs fejlesztésének koncepcióin. Ahhoz tehát, hogy maradandó alkosson, hogy átlépjen az örökkévalóságba, már rendkívül sokszínű életművének első fele is elegendő lett volna.

ERDŐS ZOLTÁN

PTE BTK HFMI Művelődéstudományi Tanszék, Pécs

erdos.zoltan@pte.hu

IRODALOM

- BABICS A. (1965): Dr. Szabó Pál Zoltán 1901–1965. – Jelenkor, 8. 9. pp. 858–859.
- ERŐS V. (2000): A Szekfü-Mályusz-vita. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- ERŐS V. (2015): Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Ráció Kiadó, Budapest.
- ERDŐS Z. (2024): Szabó Pál Zoltán tudományos munkásságának bibliográfiája (1925–2022). Pécs.
- FEJÉR L. (1966): Szabó Pál Zoltán emlékezete. – Földtani Közöny, 96. 3. pp. 271–274.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- GUNST P. (2000): A magyar történetírás története. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- GYŐRI R. (2020): Mendöl Tibor (1905–1966), a budapesti tudományegyetem Emberföldrajzi Tanszékének alapító professzora. – Földrajzi Közlemények, 144. 4. pp. 411–427.
- HAJDÚ Z. (2000): Prinz Gyula politikai földrajzi munkássága. – In. TÉSITS R. – TÓTH J. (szerk.): Prinz Gyula a tudós és az ember. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 83–102.
- HAJDÚ Z. (2002): Szabó Pál Zoltán társadalomföldrajzi munkássága. – In. LOVÁSZ Gy. (szerk.): Szabó Pál Zoltán 100 éve született. Emlékkonferencia a tudós tiszteletére. Egyetemi Kiadó, Pécs. pp. 10–22.

- HAJDÚ Z. (2009): Hol él a magyar nemzet? Államterület, államhatár-változások, államföldrajz és a nemzet kölcsönviszonyának szemlélete a magyar földrajztudományban 1947-ig. – In. CZIEGER A. (szerk.): Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Atelier, Bp. pp. 105–135.
- HAJDÚ Z. – DÖVÉNYI Z. – AUBERT A. – PAP N. (2024): A pécsi geográfia száz éve (1923–2023). Földrajzi Közlemények, 192. 4. pp. 318–335.
- HALLAMA E. (1975): Szabó Pál Zoltánról – tíz évvel halála után. – Dunántúli Napló, 32. 203 (1975. júl. 26.) p. 9.
- HUBER K. (1979): A Pannonia folyóirat története 1935–1943. – In. SZITA László (szerk.): Baranyai helytörténetírás, 1979. Baranya Megyei Levéltár, Pécs. pp. 305–370.
- KARAY-SZABÓ P. (1926): Adatok Pécs környékének településföldrajzához. A térszín befolyása a Duna, a Dráva és a Kapos közötti terület népsűrűségére és településeinek alakjára. Danubia, Pécs. (Geographia Pannonica, 1.)
- POLGÁRDY G. (2011): Dr. Szabó Pál Zoltán, pécsi lokálpatrióta százötíz éve született. – In. BARONEK J. (szerk.): A Mecsek Egyesület évkönyve a 2011-es egyesületi évről. Mecsek Egyesület, Pécs. pp. 73–77.
- PUSZTAI J. (1981): Dr. Szabó Pál Zoltán. – Dunántúli Napló, 38. 232 (1981. aug. 25.) p. 6.
- RYBÁR O. (2024): Három évtized az elnöki székben – Cholnoky Jenő és a Magyar Földrajzi Társaság (1893–1949). – Földrajzi Közlemények, 148. 1. pp. 59–78.
- SZABÓ P. Z. (1929): Az állam és a kisebbségek. – Földrajzi Közlemények, 1-5. pp. 30–40.
- SZABÓ P. Z. (1931a): Pécs talaja és kultúrája. Különlenyomat a Pécs-Baranyai Múzeum-Egyesület értesítőjéből. Taizs, Pécs.
- SZABÓ P. Z. (1931b): Déldunántúl népe 1830–1920. – Különlenyomat a „Jancsó Benedek Emlékkönyv”-ből. Szerk.: ASZTALOS M. – ZAKARIÁS G. S. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest.
- SZABÓ P. Z. (1931c): Lelkiség és turistaság. Kontemplatív turisztika. Taizs, Pécs.
- SZABÓ P. Z. (1934): Honismeretünk borzalmas hiánya. – Magyar Szemle, 20. 3. pp. 274–276.
- SZABÓ P. Z. (1935a): Pannonföld öt polgársága. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs.
- SZABÓ P. Z. (1935b): A nemzetiségi kérdés a középiskolai tanításban. Különlenyomat az Orsz. Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1935. évi 9. sz.-ból. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- SZABÓ P. Z. (1935c): A mecseki kocsifékezés. – Búvár, 1. 5. pp. 16–19.
- SZABÓ P. Z. (1935d): Telepítés és termelés – az egyházi birtokok reformja. – Katolikus Szemle, 49. 4. pp. 213–219.
- SZABÓ P. Z. (1935e): Magyar föld, magyar sors. Szabó Pál Zoltán előadása a Nemzetpolitikai Társaságban. – Dunántúl, 25. 85 (1935. ápr. 13.) p. 4.
- SZABÓ P. Z. (1935f): A magyar haza határai. Szabó Pál Zoltán tanár előadása az Iparos Szabadliceumban. – Dunántúl, 25. 268 (1935. nov. 24.) p. 3.
- SZABÓ P. Z. (1936): A Jakabhegy. Különlenyomat a „Földrajzi Közlemények” 1936. 9–10. számából. „Élet” Irodalmi Nyomda.
- SZABÓ P. Z. (1938): A „magyar vagyok”-tudat kérdése a nemzetiségi iskolákban. – Előadások a Magyar Tanítók Szabadegyetemén. Bp. (Magyar tanítók könyvtára, 2.) pp. 71–78.
- SZABÓ P. Z. (1940): A földrajzi helyzet Pécs fekvésében. A város keletkezése. – Pannonia, 6. 10–12. pp. 392–403.
- SZABÓ P. Z. (1941a): A kétezer éves Pécs. Különlenyomat a Sorsunk 1941. 4. számából. Szerzői kiadás, Pécs.
- SZABÓ P. Z. (1941b): A török Pécs 1543–1686. A város korrajza. Pécs.
- SZABÓ P. Z. (1941c): Az eszéki híd. – In. TÖRÖK Gy. (szerk.): Pécs Szab. Kir. Város „Majorossy Imre” Múzeumának 1941. évi Értesítője. Pécs Szab. Kir. Város „Majorossy Imre Múzeuma”, Pécs.
- SZABÓ P. Z. (1941c): A Magas Balkán és szomszédsága. – Sorsunk, 1. 1–2. pp. 44–57.
- SZABÓ P. Z. (1942): Szeged és a Balkán. Különlenyomat a Délvidéki Szemle 1942. évi 8. számából. Szegedi Új Nemzedék Lapvállalat Rt., Szeged.
- SZABÓ P. Z. (1945a): A Dunántúli Tudományos Intézet és az újjáépülő Dunántúl. Pécs.
- SZABÓ P. Z. (1945b): A vitorlázati kocsifék. Szabadság Nyomda, Pécs.
- SZABÓ P. Z. (1953): A természeti földrajz a szocializmus építésének eszköze. – Földrajzi Közlemények, 77. 1–2. pp. 79–99.
- SZABÓ P. Z. (1955): Prinz Gyula tudományos munkásságának 50 éve. – Földrajzi Közlemények, 79. 2. pp. 119–126.
- SZABÓ P. Z. (1963): Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének történetéről és jelenlegi munkafeladatairól. Kézirat. [Pécs, Tempó].
- T. MÉREY K. (2001): Szabó Pál Zoltán, a Dunántúli Tudományos Intézet megalapítója (1901–1965). – Pécsi Szemle, 3. 4. pp. 113–117.
- TÓTH J. (2008): A geográfia hagyományai és értékei Pécsen. – In. KUBASSEK J. (szerk.): Földrajzi Múzeumi tanulmányok, 17. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd. pp. 30–37.
- VÁRKONYI N. (1941): A Dunántúl történeti hivatása. – Sorsunk, 1. 3. pp. 19–28.
- VÁRKONYI N. (1944): Magyar Dunántúl. Turul, Pécs.
- VAS K. (1958): A „török Pécs”. – Dunántúli Napló, 15. 237 (1958. okt. 8.) p. 4.